

GELENEKSEL TÜRK KÜTÜPHANECİLİĞİ'NİN TOPLUMSAL - EKONOMİK YAPISI'NA YAKLAŞIMDA METODOLOJİ VE KAYNAK SORUNU

ÖZER SOYSAL

Konu'nun Çözümlemesi. Türk Kütüphaneciliği'nin doğuş ve gelişimi, ne bir bütün olarak ne de kendisini oluşturan çeşitli öğeler yönünden, bugüne değin tarihsel akışı içinde incelenmiş değildir. Bu nedenledir ki 'kütüphane kurumu'nun Türk Toplumunda toplumsal - ekonomik yapı bakımından yaşadığı evrime ışık tutan inanılır verilerden yoksunuz. Geleneksel kütüphanelerimizi simgeleyen başlıca ve kesin bilgi, bunların İslâmiyet'in 'devlet dini' durumuna gelişi (X. Yüzyıl)'nden sonra ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ekonomik güce eriştiği XVI. Yüzyıl boyunca, giderek, yaygın bir 'vakıf kuruluş' niteliği kazanmasıdır. Bu nitelik, dizgeli bir sınıflaması daha yapılmış olmamakla birlikte, 'vakıf kurumu'na ilişkin oldukça kabarık belge topluluğu ve konuyla ilgili yazın'dan izlenebiliyor. Yeni Türk Devleti'nin kuruluşuna bağlanan dönemde ise, 'kütüphane', 'vakıf yoluyla oluşma' niteliğini artık büyük ölçüde yitirmiş bulunuyordu. Ancak, bu çok uzun sürede 'vakıf girişi', genellikle, Kütüphanecilik yaşamımızın tek 'itici gücü' olarak kalır. Ne var ki, gerek kütüphane'nin nensel varlığını oluşturan öğelerin içyüzü gerekse tinsel dokusunda giderek kendini gösteren değişim ayrıntılarıyla saptanmadıkça, biraz önce anılan niteliğin, yalnız başına bu 'kurum'u somut biçimde tanımlama olanağı vermediği ortadadır.

Yukarıda ana çizgileriyle belirlenen durum, Türk Kütüphanecilik Yazını'nın ilk elde tarihsel - monografik çalışmalara duyduğu büyük gereksinmeyi ortaya koyar, sanırız. Bu tür çalışmalarda, kanımızca, önce 'kütüphane kurumu'nun hem nensel ve toplumsal yapısı, hem de söz konusu yapıya özgü niteliklerde olagelmış değişikliği irdeleme zorunluğu vardır. Gerçekten, geleneksel kütüphanelerimizin konumyerleşme, örgütlenme, yönetim, koleksiyon, personel, malvarlığı gibi başlıklar altında birimleştirilebilecek nensel - ekonomik dokusu şimdye değin araştırma konusu yapılmadığı gibi, 'kütüphane'nin

bir 'toplumsal kuruluş' olarak benimsediği çalışma yöntemi, kitleye karşı davranış ve hizmet anlayışı'nın ne olduğu, bu arada, tüzel durumu ile devlet - kütüphane ilişkisi'nin gelişimi de daha aydınlanmamıştır.

Kütüphaneciliğimizin bir 'meslek' ya da 'kamu hizmeti' olarak bugün yaşadığı bunalımın nedenleri araştırılırken, çağdaş ve görünür etkenlere eğilmeden önce, O'nun nasıl oluştuğu, daha açık bir deyişle, tarihsel nitelikleri anlaşılmalı gerekir. Bu oluşum ya da nitelikler ayrıntılarıyla ortaya konmadıkça 'kütüphane kurumu'nun ne Türk Toplumundaki gelişim ve işlevi, ne de bugün karşılaştığı sorunlar konusunda tutarlı bir eleştirme yapılabilir. Çünkü, toplumsal gereksinim sonucu olan ve yine bu gereklerden etkilenegelmiş bir kurumu, dokusal niteliklerindeki değişim gözlenmediği sürece, sağlıklı biçimde değerlendirilmiş sayamayız.

Nitekim tarihsel yapı ve nitelikleriyle bunun günümüze dek gelen etkisi nedense gözden kaçtığı içindir ki, Çağdaş Türk Kütüphaneciliği, ilk bakışta, nensel öğelerindeki yetersizlik yüzünden kısır kalmış bir girişim izlenimi verir. Bununla, ('görünür olgular' biçiminde de adlandırabileceğimiz) 'nensel etkenler'deki yoğunluğun, bunalımı yaratan asıl nedeni uzun süre gölgelediğini söylemek istiyoruz. Örneğin, bir 'kamu görevi' olduğunun onanmasına karşın, 'kütüphane hizmeti'nin devlet ve yönetim örgütü içinde kendine özgü bir içerik -temel ilke ve amaçlar dizgesi- ve tüzel taban'dan yoksun; bütünleşmesi zorunlu diğer hizmet kesimlerinden kopuk durumda kalışı, aynı nedenle ilgi çekmemiştir. Sözü edilen boşluğun yarattığı en belirgin sonuçlar arasında, Kütüphaneciliğimizin, daha, toplumsal yapıdaki yer ve işlevi kesinlikle saptanmamış bir girişim; yasal dayanağı olmayan bir kamu hizmeti kimliği taşıması gösterilebilir. Üstelik, üniversite düzeyi bir eğitim erginliğine erişmişken Kütüphaneciliğin 'mesleksel' ya da 'bilimsel' niteliği kuşkuyla karşılanagelmekte ise, yine anılan eksiklik üzerinde önemle durmak gerekecektir. Özetlenirse, Çağdaş Kütüphaneciliğimizin sorunlarına neden ve çözüm yolları aranırken yapılacak yorum ve değerlendirmelerde O'nun geleneksel yapısından yansıyan özellikleri de gözönüne almak zorunluğuydu vardır.

Amaç ve Sınırlama. Türk Kütüphanecilik Girişimi'ni tanım ve değerlendirmede ön koşul, bu girişimi, yaşadığı evrim'e yön veren etkenler bakımından incelemektir. Her toplumsal girişim gibi, Kütüp-

haneciliğin evrim doğrultusunu da toplumsal yapıyı etkileyen olaylar çizer. Ancak, evrimin oluşumu izlenirken, nedenle sonuç arasında sağlıklı bir bağlantı kurmak ve dönüm noktalarını doğru saptamak gerekir. Seçtiğimiz örnekte, sözü edilen neden - sonuç ve dönüşüm çemberini çizerken, Cumhuriyet Yönetimi'ne geçişi, ön gördüğü 'kökten değişiklik yüzünden', Kütüphaneciliğimiz için de bir yenileniş gereği, kesin bir dönüm noktası almış bulunuyoruz. Çünkü, böyle bir değişiklik, toplumsal yapının öbür öğeleriyle birlikte, kütüphaneleri de zorlayacaktı. Soruna bakış açısı bu olunca, yakın dönem Türk Tarihi'nin bizim için en ilgi çekici gelişmeleri, başta kütüphane kurumu'nun tüzel - yönetsel yapısına yeni bir öz ve biçim veren 'Tevhidi Tedrisat Kanunu' (3 Mart 1924) olmak üzere, 'Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Sıddi...' (30 Teşrinisani 1925) ve kütüphanelerimizin materyal gücünü kökten etkileyen 'Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki...' (1 Kasım 1928) ne ilişkin yasalardır. Yine bu nedendir ki, devrim gereği'nin bir başka ürünü olan 1961 Anayasası, benimsediği 'sosyal devlet' anlayışı ve saptadığı 'kalkınma yöntemi' ile, diğer toplumsal girişimler gibi, kütüphanecilik olgusu'na da yeni bir doğrultu çizmiştir. Öyleyse, Türk Kütüphaneciliği'nin Cumhuriyet'ten önce ve sonraki dönem olmak üzere başlıca iki aşamada incelenmesi, 'toplumsal oluşum'un doğasındaki 'süreklilik' gerçeğine ters düşen (öznel) bir davranış değil, O'nun tarihsel evrimini vurgulayan etkenlerden doğan zorunluk gereğidir.

Toplumsal, siyasal ve kültürel tarihimizin gerek İslâmiyet'in kabulünden önceki yaklaşık onüç, gerekse X. Yüzyıl'dan Osmanlılar'ın ortaya çıkışı (XIII. Yüzyıl sonu)na değin gelen üç yüzyıllık bölümü, Türk Kütüphaneciliği'nin aydınlanmamış dönemleri arasında yer alıyor. Kütüphane kurumu'nun Türk Tarihi'nin bu iki ana bölümündeki durumu, ne monografik ne de bibliyografik nitelikte araştırmaya konu olmuştur. İslâmiyet öncesi dönem (M. Ö. III.-M. S. X. Yüzyıl)'e yönelik özgün çalışmalar bakımından başta Arkeoloji ve Filoloji olmak üzere Sanat Tarihi, Tarih ve bunlara yardımcı diğer bilimlerin metodoloji ve kaynaklarına yaklaşım zorunluğu yanında, X. Yüzyıl'ı izleyen dönem kütüphaneleri ile ilgili ve 'klasik' sayılabilecek bilgi de şaşırtıcı ölçüde dağınıktır. Bununla birlikte İslâmiyet'ten önce ve sonraki dönemler için, bir başlangıç olarak, ilkin 'bibliyografik dökümler' hazırlanması kaçınılmaz görünüyor.

'Cumhuriyet Öncesi Dönem Türk Kütüphaneciliği' irdelenirken, başlıca, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşuna dek geçen sürede Kütüphaneciliğimizin toplumsal - ekonomik yapısına egemen olmuş niteliklerin saptanması gerekecektir. Toplumsal - ekonomik yapı üzerindeki araştırmada ise duyarlık, 'kütüphane kurumu'nun belirtilen dönemde oluşum, tür ve dağılım yönünden gösterdiği özelliklerle devlet - kütüphane ilişkisi, yönetim'in bu kurum'a bakış açısındaki değişim ve kütüphane hizmeti'nin kamu görevi durumuna dönüşümü noktalarında yoğunlaşıyor. Konu'nun böyle bir kapsam uyarınca gelişip sınırlanışı, belirtilen noktaların, Kütüphaneciliğimizin geleneksel yapı ve nitelikleri ile bunun günümüze olan etkisini tarihsel akış içinde ve organik nedenlere bağlayarak açıklama olanağı vermesi, bir başka deyişle, 'kütüphane kurumu'na ilişkin diğer öğelere göre, öncelik taşıması sonucudur. Öte yandan, anılan tartışma noktaları, meslek yazını için, ileride bağımsız araştırma konuları olarak geliştirilebilecek yeni kavram ve sorunlarla özellikle kütüphanecilik planlaması yönünden yararlı olabilecek bir takım veriler yansıtıcı niteliktedir. Gerçekten, Türk Kütüphaneciliği'ni tarihsel ya da 'niteleyici' (tavsifi) görüş açısından inceleyen çalışmalarda, 'kütüphane' sorunu, öteden beri, 'nensel öğe'leri yönünden ele alınarak irdelenir. Oysa, toplumsal - ekonomik yapı'ya özgü tarihsel nitelikler değerlendirilmeden 'nensel yapı'yı oluşturan öğeleri yetersiz ya da güçlü kılan nedenler anlaşılamayacağı gibi, 'konu'yu, öze götüren gerçekçi bir görüşle yorumlama ve çağdaş sorunlar için tutarlı çözüm yolları bulma olanağı da çokluk yitirilmiş olur.

Varsayım. Toplumsal - ekonomik yapı'nın incelenişinde, yarı 'biçimsel' (kütüphane kurumu'nun oluşumu, türleşme ve dağılım eğilimi), yarı 'öznel' (devlet - kütüphane ilişkisi, yönetim'in bu kurum'a bakış açısındaki değişim ve kütüphane hizmeti'nin kamu görevi kimliği kazanışı) olmak üzere iki boyutlu bir çıkış noktası seçilmesi, dayandığımız varsayım'ın doğal sonucu idi. Söz konusu varsayım şu görüşü içerir: Kütüphane, bir toplumsal kuruluştur. Kimi toplum gereksinmelerini karşılama düşüncesiyle doğmuş ve çeşitlenmiş; kendine özgü bir konum - dağılım güdümü (strateji) ve giderek değişen koşullara göre yeni bir oluşum biçimi kazanmıştır. Yaygın bir 'toplumsal kuruluş' ve yüzyıllar boyu kuşaklar arası düşün bağıntısını kuran tek 'kitlesele iletişim aracı' durumunda kalışı nedeniyle,

devletin O'na karşı bir tutumu olması, bu tutumun da toplum yapısındaki dalgalanmadan etkilenmesi gerekir. Çağdaş Türk Kütüphaneciliği'nin sorunları, tarihsel gelişim doğrultusundaki bu özellikler algılanmadan salt günümüz koşullarının yetersizliğine bağlanırsa, ortaya çok yüzeysel bir sonuç çıkacaktır. Çünkü, bugünkü biçimlenişte, Kütüphaneciliğimizin geleneksel dokusunda saklı boşluk ve uyumsuzlukların payı yadsınamaz; toplum, yörüngesine oturdukça da olumsuz etkisini öteden beri duyuragelen etkenlerde belirginleşme görülür. Bu belirtiler, 'kütüphane kurumu'nun 1963'ten başlayarak, planlı kalkınma'da başlıbaşına bir yatırım konusu durumuna gelişileyle durulaşma olanağı bulacak ve Kütüphaneciliğimizin toplumsal-ekonomik yapısındaki bunalım dış'a yansıyacaktır.

Metodoloji ve Tarihsel Yöntem Açısından Kaynak Sorunu. Kütüphanecilikte, bilimsel araştırma gereği, kendini niçin ve nasıl duyurdu? Bu sorunun yanıtı, ilkin, Kütüphanecilik girişimi'nde sezmiş ve kavrayış düzeyi bakımından alınan aşamanın bilinmesini zorunlu kılar. Tarihsel gelişimine bakılırsa, Kütüphanecilik, uygulamalı yanı ağır basan bir biçimsel 'teknik bilim' olarak ortaya çıktı. Konunun uzmanları, uzun süre, yalnızca kütüphanelerin iç örgütlenmesi, kitap koleksiyonlarını seçim ve düzenleyiş yöntemi, katalogların oluşturulması ile ilgilendiler. Gerçekte, bunlar, derinliğine bilimsel genellemelere gerek göstermeyen bir takım işlemsel sorunlardı¹. Bu yüzden Kütüphaneciliğin gelişim dönemlerinde O'nun hem düşünsel dokusu hem de diğer bilimlerle olan ilişkisi sorunu karanlıkta kaldı.

Geçmişin kütüphanesini 'bir çeşit kapalı dizge' biçiminde tanımlayan Çağdaş Kütüphaneciliğin ünlü kuramcısı Jesse H. Shera da, buna benzer bir görüşü² savunur: Kütüphanecilik, toplumun kitapları nasıl kullanacağı konusunda gelişigüzel bazı varsayımlardan çıkarılmış bir uygulama, bir teknikler dizgesi halinde gelişti ve bunlar önemini sürdürdüğü sürece uygulayıcılar Kütüphaneciliğin düşünsel içeriği üzerine pek seyrek eğildiler. Duruma, bugünkü

¹ O. S. Çurabian, "Librarianship in the System of the Sciences," Tr. by A. Thompson. Paper Presented at the 36 th Session of IFLA General Council (Committee on the Library Theory and Research), Moscow, USSR, September 1970. *Libri* 21 (4, 1971), 336. s.

² Jesse H. Shera. *Sociological Foundations of Librarianship* (Bombay, Asia Publishing House, 1970), 29, 90. s.

koşullar açısından ve bölgesel bir yaklaşımla bakarsak yine görülecektir ki, günümüzde konunun bilimsel nitelik ya da mesleki yeteneğini tartışılan toplumlar da, kütüphanelerinde işlek bir bibliyografik denetim ve teknik hizmetler dizgesi kuramamış, bu nedenle sorunu salt 'materyal düzenlemesi' ölçeğinde algılayan Türkiye, Hindistan, Mısır, Pakistan, İran... gibi gelişmekteki ülkelerdir.

Siyasal görüş ve toplumsal düzen anlayışı ayrı da olsa Kütüphanecilik olgusu'nun biçimlenişini yorumlayanlar, yukarıda belirlenen niteliği vurguladıktan sonra, toplumsal - ekonomik yapı değişikliği, bilimsel - teknik gelişim ve birey'in artan bilgi edinme isteği sonucu, daha kapsamlı ve etkin bir kütüphane hizmetine olan gereksinimin giderek yoğunlaştığı görüşünde birleşir. Bu birleşme, özellikle, Kütüphanecilik akımındaki düşünsel evrimin doğrultu ve sonuçlarını ortaya koyma yönünden ilgiye değer. Daha somut bir anlatımla, Kütüphanecilik, toplumsal oluşum, ekonomik ve kültürel etkinliğin genel yasalarına bağlı olarak geliştiğine göre, bir 'uygulama' ya da 'teknik işlemler dizgesi' olmaktan çıkıp 'dışa dönük hizmet'in kapsam ve iç yüzü, özetle, kütüphane kurumu'nun toplumsal dinamik ve sorunlarına bağlı bir bilim niteliği kazanmış demektir. Üzerinde durduğumuz evrim'in metodoloji açısından taşıdığı önem ise ortadadır. Çünkü, kütüphane kuramı'nın toplumsal varsayımları ile metodolojik temel, sorun ve özelliği gibi, çoğu kez araştırma yöntemlerini de, işte bu bilimsel sınır içinde saptamak gerekecektir. Daha belirgin anlamıyla denebilir ki, başlangıçta öznel izlenimlere dayalı görüş ve yöntemlerin egemen olduğu Kütüphanecilik, bir nesnel - betimleyici (tasvirî) aşamadan sonra, günümüzde, kuramsal evrimi çözümleyici - deneysel düzeye ulaşmış bir bilime dönüşür.

Ancak, bu noktada, Kütüphaneciliğin kuramsal yapısına ilişkin dolayısıyla metodoloji yönünden önem taşıyan kimi ayrıntılara eğilmeyi yararlı görürüz. Sözü edilen ayrıntıların başında, Kütüphaneciliğe özgü kuramsal yapının çok sınırlı oluşu gelir. Kuramsal gelişim konusunda izlenecek yol araştırılırken ortaya iki seçenek çıkıyor: Başka bilimlerden kavramsal örnekler almak, uyarlamak ya da, Kütüphanecilik Bilimi için kendine özgü bir kuram oluşturmak. Yakın günlere dek yapılmış çalışmalar, genellikle, ilk yoldan yararlanmış ve Toplumsal Bilimler'den herhangi birinin kuramsal tabanına oturur. Gerçekte, kütüphane sorunlarından pek çoğunun daha köklü ve ayrıntı bilincine varmış Toplumsal Bilimler'den soyut-

lanarak incelenmesi de gerekmez³. Nitekim, bir hizmet dizgesi olan kütüphane'nin nasıl işlediği ya da işlemesi gerektiğini anlamada ön koşul, kütüphanelere yönelik davranışı etkileyen iç ve dış güçleri seçip - tanımaktır. Bu güçler ise yalnızca 'Toplumbilim', 'Toplumsal Ruhbilim', 'Siyasal Bilimler', 'Organizasyon Teorisi' ve diğer alt bilimlerin sezgi ve araştırma güdümleri gözönünde tutularak kavranabilir. Görülüyor ki, Kütüphanecilikte taze çözümlemelere götürücü yeni yollar açılması ve izlenecek tutumların kanıtlara dayalı bilgiler üstüne oturtulması, kütüphane'nin, 'teknik ve işlemsel görüşlere daha az önem veren'⁴ davranışsal bir bağlam içerisinde ele alınmasına bağlıdır. Toplumsal - Davranışsal Bilimler'in kavramsal örneklerini kullanmak bu bakımdan zorunlu olduğu gibi, anılan örnekleri tümüyle gözden irak tutarak Kütüphaneciliğe özgü bir düşünsel temel oluşturma çabası da, kanımızca, başarı sağlamaz.

Biraz önce Kütüphanecilik araştırmalarında günümüze değin diğer bilimlere ilişkin kavramsal örneklerden yararlandığı ve bu alandaki çalışmaların genellikle Toplumsal Bilimler'den birisinin kuramsal tabanına oturduğunu söylemiş, üstelik, Toplumsal - Davranışsal Bilimler'in kavramsal örnekleri değerlendirilmeksizin Kütüphaneciliğe özgü bir düşünsel alt - yapı yaratılamayacağını belirtmiştik. Nitekim Shera, *Kütüphaneciliğe özgü düşünsel temeli arayış biçimi* ile bunun güçlü bir örneğini vermiş bulunuyor. Konuya, '*Kütüphaneciliğin bilim olup olmadığı değil, ne tür bilim olduğunun araştırılması*' gerektiği önerisiyle giren Shera, *kuramını*, 'felsefi' bir bilim olan Epistemoloji'den esinlenerek, ancak ona karşıt doğrultuda oluşturduğu, Toplumsal Epistemoloji'ye dayamıştır. Epistemoloji, en yalın anlamda, '*bilgi üzerine bilgi*'ye yönelik ve sadece birey'in bilgi ile olan ilişkisini araştıran bir bilimdir. Margaret E. Egan ve Jesse H. Shera'nın yazın'a 'Toplumsal Epistemoloji' adıyla geçirdiği bilim⁵

³ Mary Lee Bundy - G. Araghi Wasserman. *Reader in Research Methods for Librarianship* (Washington, D. C., Microcard Editions, 1970), 87. s.

⁴ Bundy - Wasserman, *Anılan kitap*, 88. s.

⁵ Konuyla ilgili olarak, Shera'nın adı daha önce anılan kitabı (85, 107, 108. ss.) ile şu çalışmalara bkz.: Margaret E. Egan - Jesse H. Shera, "Prolegomena to Bibliographic Control," *Journal of Cataloging and Classification* (ALA) 5 (2, 1949), 17. s.; Jesse H. Shera - Margaret E. Egan (ed.) *Bibliographic Organization*, Papers Presented before the Fifteenth Annual Conference of the Graduate Library School, July 24-29, 1950. (Chicago, Univ. of Chicago Pr., 1951), VI. s.; "Information Storage and

ise, toplumsal yapı içinde her biçimdeki 'iletilmiş düşünce' (ya da bilgi kümesi) nin oluşumu, akışı, bütünleşme ve tüketilişi, özellikle de, 'bilginin toplum üzerindeki etkisi'ni konu edinir. *Kütüphanecilik*, bilgi üretim ve tüketimi'nin en yoğun ölçüde gerçekleşmesini amaçlayan bir iletişim biçimi olduğu, toplumsal bilinci oluşturma araçlarından birisi olan *kütüphane işlemi*'nin yasa, öge, yapı ve niteliğini araştırdığı için, 'Toplumsal Epistemoloji' ile arasında kendiliğinden bir bütünleşme vardır. Çünkü kütüphaneci, 'kayda geçmiş' bilgi ile toplumsal etkinliğin karşılaştığı kesimde bulunur, ve ilgisi, *kültürün yazılı -ya da başka biçimdeki- kaydı* ile bu 'kaydın' (insanoğlunun doğruluğuna inandığı, o'nun bireysel ve toplu davranışını düzenleyip yöneten) imge üstüne yaptığı etkide toplanır⁶. İşte bu doğal bağlantıyla 'Toplumsal Epistemoloji', Kütüphaneciliğe, öteden beri aradığı 'kendine özgü düşünsel alt -yapı'yı sağlar. Böyle bir köke bağlı *kütüphane kuramı* Toplumsal Bilim durumuna gelir ve koşulların öngördüğü araştırma yöntemini kullanır. Kütüphaneciliğe özgü düşünsel dokuyu örerken, O'nun bilimsel yöntemine çekirdek olacak varsayımlara da ışık tutan 'Toplumsal Epistemoloji', Toplumsal - Davranışsal Bilimler'in Kütüphanecilik araştırmaları için taşıdığı büyük önemi de yansıtmaktadır.

Dayandığı temel ve gelişme koşullarının özelliğinden de anlaşıldığı üzere, Kütüphanecilik alanındaki çalışmalar, çoklukla Toplumsal Bilimler'in araştırma yöntem ve tekniklerini uygulamıştır⁷. Toplum-

Retrieval: Libraries," *International Encyclopedia of the Social Sciences* (1968), 7. C., 314. s.: Ronald C. Begne. *Libraries and Cultural Change* (London, Clive Bingley, 1970), 244-252, 253-257. s.

⁶ Shera, *International Encyclopedia*. . . , Anılan yer. Kaynak: Kenneth E. Boulding. *The Image: Knowledge in Life and Society* (Ann Arbor, Univ. of Michigan Pr., 1956).

⁷ İlgisi bakımından, burada, Illinois Üniversitesi Kütüphanecilik Okulu'na bağlı "Library Research Center'in "Kütüphanecilikte Araştırma Yöntemleri" üzerine 1963'den beri düzenlediği konferansları anmayı yararlı gördük. Bunlardan ilki, kütüphane araştırmalarında sayılsal, durum belirleyici, bibliyografik, tarihsel. . . . yöntem ve sorunlar; ikincisi (1967), Eğitim, Siyasal Bilimler, Ruhbilim, v. b. bilimlerin araştırma metodolojisi uzmanları ve kütüphane sorunlarına araştırma kuramı uygulamış kütüphanecilerce ele alınmış ölçme ve değerlendirme sorunları; üçüncüsü (1970), kütüphane araştırmalarında özellikle tarihsel ve bibliyografik yöntemleri konu edinmişti. Geniş bilgi için bkz.: Guy Garrison (issue ed.) "Research Methods in Librarianship," *Library Trends* 13(1, 1964); Herbert Goldhor (ed.) *Research Methods in Librarianship: Measurement and Evaluation* (Urbana, University of Illinois Graduate School of Library Science, 1968); Roland E. Stevens (ed.) *Research*

bilim, Eğitim, Antropoloji, İstatistik, Ekonomi, Ruhbilim, Filoloji, Tarih gibi bilimlerde başvurulan 'durum belirleme' (survey), 'nitelleyici', 'sayılsal', 'bibliyografik', 'tarihsel' ve bir ölçüde 'deneysel' yöntem, bunların başlıcalarını oluşturur. Son yıllarda, gerek bilimsel ve teknik alandaki bilgi/yayın patlamasını daha sıkı denetim altına almak için kimi kütüphanelerde başlatılan teknolojik donanma, gerekse çok sayıda birimi kapsar biçimde örgütlenmiş, 'kütüphane dizgeleri oluşturulmasından doğan sorunlar yüzünden 'matematikselsel' yöntemlere karşı bir süredir gösterilen yaklaşımın da gelecekte yoğun bir uygulamaya dönüşmesi beklenebilir.

Türk Kütüphaneciliği'ni tarihsel bütünlüğü içinde inceleyecek bir çalışma, doğaldır ki sonuçta, O'nun Cumhuriyet Dönemi'ne hangi koşullar altında geldiğini saptamayı amaç tutar. Kütüphanecilik sorunu'nu, bu 'hizmet'in biçimsel yapısına ilişkin ve gerçekte 'neden' değil 'sonuç' sayılabilecek birtakım 'öge'ler yerine gösterdiği toplumsal-ekonomik nitelikler açısından eleştirmeye yönelik çalışmalar ise, kuşkusuz, kütüphane'nin tüzel dokusu ile birlikte 'kurum' olarak içinde yer aldığı bütünün toplumsal ve siyasal yaşam doğrultusuyla da ilgilenecektir. Böyle bir ilgi alanı, özgün belge ya da araştırma niteliği taşıyan kaynakların dizgeli olarak incelenmesini gerektirir. Nitekim, konumuz açısından da bireşime, yalnızca, vakıf kütüphanelerin oluşum ve işleyiş düzenini saptayan belgelerle toplumsal ve siyasal tarihimizin eğitim - kültür örgüsünü etkilemiş olaylarını belgeleyen kaynakların, seçilip - tanındıktan sonra, çözümleme ve eleştirisi yapılarak varılabilir. Anılan aşamalarda görülecektir ki, Geleneksel Kütüphaneciliğimizi tarihsel yöntem yardımı ile araştıracağız, özellikle ilk elden kaynaklara ulaşım ve onları değerlendirme işinde önemli engellerle karşı karşıyadır. İncelemelerimiz sırasında, sadece Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 'Vakıf Kayıtlar Kütüğü'ne geçirilmiş vakfiye ve vakfiye yerini tutan 'ferman', 'kayd-ı hâkani', 'hüccet' 'ilâm-ı şer'î' gibi belgelerin sayısı otuz bini aşmaktaydı. Vakfiye ya da yerini tutacak herhangi bir belgeden yoksun, yalnız 'şahsiyet kaydı' (vâkıf'ın adı) olup 'mevkufâtı'nın neleri içerdiği çoğu kez bilinmeyen vakıflara ilişkin kayıtların ise, yukarıda verilen sayıdan daha büyük

Methods in Librarianship: Historical and Bibliographical. Papers Presented at the Conference.... March 1-4, 1970 (Urbana, University of Illinois Graduate School of Library Science, 1971).

bir toplama ulaştığını belirtelim. Öte yandan, “doğu monarşileri tipinde kuvvetle merkezîyetçi devletlerden sonuncusu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet arşivleri büyük bir kısım itibariyle muhafaza edilmiş yegâne Türk - İslâm devleti bulunması”⁸, Türkiye ve Türk egemenliği altında kalan bölgelerde ‘kurumlaşmayı yönlendirmiş’ toplumsal - ekonomik oluşumlar üzerinde çalışacaklara her ne kadar geniş olanaklar verirse de, kanımızca, bu durum genelleştirilemez. Örneğin:

1) İmparatorluk'ta, “orijinal vakfiye nüshalarının devlet arşivinde bulundurulması usul ittihaz edilmeyerek bunların mütevellîlerin elinde muhafaza edilmesi, arşivlerdeki resmî defterlerde sadece bazı muahhar kopyelere tesadüf olunması, bazı vakıfların -tesisinden asırlarca sonra- ibraz edilen ve vusuk derecesi asla ilmî bir surette tetkik edilmemiş olan bir takım vakfiyelere istinat ettirilmesi. . . .”⁹ sonucu, geleneksel kütüphane kurumu'nu, güvenilir vakfiyelere dayalı ve her yönü ile belirgin bir nensel gerçek olarak saptama olanağı önemli ölçüde yitirilmiştir. Öyle ki, işlevi gereği Türkiye'nin en zengin vakıf belgeleri koleksiyonunu içermesi beklenen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki özgün vakfiye sayısı sadece 401'i bulur.

2) ‘Epigrafik’ belge gibi kullanılabilir kütüphane (yapım-onarım) yazıtları genellikle yitik ya da yıkın durumdadır¹⁰.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi,” *Türkiyat Mecmuası* X(1951-53), 7. s..

⁹ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti,” *Vakıflar Dergisi* I(1938), 4. s.

¹⁰ Seyrek olmakla birlikte vakfiye içeriğini tümüyle ya da özetleyerek veren, kimi de, ‘kuruluş’un sadece ‘saptanıp kütüklenmesini’ sağlayıcı nitelikteki yazıtlara: Burûciyye Medresesi (670 H., Sivas), Âtîf Efendi (1155 H., İstanbul), Necîb Paşa (1193 H., Tire), Hacı Selim Ağa (1196 H., İstanbul), Zeynel - Zâde Hacı Ali Efendi (1212 H., Akhisar), Karaosman - Zâde Hacı Hüseyin Ağa (1221 H., Manisa), Mehmed Vâhid Paşa (1227 H., Kütahya), Karaosman - Zâde Hacı Eyüp Ağa (1246 H., Manisa), Çelebi - Zâde Hacı İsmail Ağa (1280 H., Demirci) kütüphanesindekiler örnek gösterilebilir. Öte yandan, Konya’da “Şeyh Sadr üd-din Kunevî Camii bitişğinde bir kütüphane bulunduğu 673 H. tarihli yazıtı ve elde kalan kitaplarının vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır”. Bkz.: Zeki Oral, “Kitap Kitâbeleri,” *Anıt* I(1, 1949), 5. s. Zeki Oral’ın bir başka incelemesinde ise, Burdur’da 1232 H.’de Sadrazam Derviş Mehmet Paşa, 1304 H.’de Sa’dan - Zâde Hacı İsmail Ağa eliyle yaptırılmış kütüphanelere ilişkin yazıtlar üzerine kısa bilgi verilir. “Mevcut Vesikalara Göre Burdur Kütüphaneleri ve Kitap Vakfiyeleri Vesikaları,” *Türk Tarih Kurumu (TTK) Belleten* XXIV(94, 1960), 233, 234. s. Ayrıca, “Kemura - Zâde Seyfû’d-din

3) 'Resmî kayıt' niteliği taşımak yönünden tarih araştırmalarında özel önemi olan 'şer'îye sicilleri'nin "vakıf müesseseleri, bunlara ait vakfiyeler; bunların yıllık hesapları, vakıf binalarının tamirine ait keşif defterleri, vakıf müesseselerine tayin edilen kimselere ait duruşmalar..."¹¹ı saptadığı biliniyor¹². "Gerek tevcihler, gerekse vakfiye kayıtları, vakfa ait alacak davaları, vakıf mukataaları ve gerekse tamirler dolayısıyla bu defterlerde zikri geçen cami, medrese, muallimhane, imaret, türbe, zaviye,... adları, halen ayakta olsun veya olmasın, eski sanat âbidelerinin mevcudiyetini ortaya koymaktadır". Üstelik, bu kaynaklardan, arasına, yazıtsız anıtların yapılış ve onarım tarihleri de çıkarılabilir¹³. Ne var ki, söz konusu defterlerin sayısı, "İslâm hukukunun doğuşundan ve bunun tatbik yeri olan şer'îye mahkemeleri'nin kuruluşundan beri geçen onüç buçuk yüzyıllık zamana nisbetle pek azdır". 1958'de yaklaşık 6200'ü toplanan bu

Fehmî bin Ali: Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyyenin Musavver Târihi, 1 - Hünkâr Câmi-i Şerifi," kn. *Târih-i Osmânt Encümeni Mecmûası (TOEM)* 2(12, 1327), 774-776. ss.; Ahmed Tevhîd [Ulusoy] "Bursa'da Umur Bey Câmii Kitâbesi," *TOEM* 3(14, 1328), 865-872; Namdar Karatay, "Bursa'da Omurbey Vakıfnamesi ve Yeni Bulunan Mühim Bir Vesika," *Uludağ - Bursa Halkevi Dergisi* - (35, 1941), 15-20; Kâzım Baykal. "Kitâbeler," *Bursa ve Anıtları* 'Bursa et ses Monuments' (Bursa, Aysan Matbaası, 1950), 199-200. ss.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı (oğlu), "Vahit Paşa Kütüphanesi 1227 H./1812 M.," *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri* (İstanbul, Maarif Vekâleti, 1932), 129-133. ss. bkz.

¹¹ M. Çağatay Uluçay, "Manisa Şer'îye Sicillerine Dair Bir Araştırma," *Türkiyat Mecmuası* X(1951-53), 291. s.

¹² Şer'îye sicilleri'nin yanı sıra, devlet işleri üzerine çıkarılan fermanların kütüklendiği mühimme defterleri'nin değerini de belirtmek gerekir. Örneğin Uzunçarşılı, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ndeki 150 dizi no. lu mühimme defteri'nin 91. s. da yer alan, 'Belgrad Muhafızı El-hac Pîr Mustafa Paşa'ya 1156 Receb (1743 Eylül) tarihiyle gönderilmiş fermandan şunları aktarıyor: "... Darüccihad Kale-i Belgrad'da... bina ve inşây-ı hümayunum olan kütüphane-i hüsvâneme vaz' için mukaddema irsal olunan kütüb-i nefise-i mevkufe bermücb-i defter selâmetle vasıl olup kütüphaneye vaz'olunduğu tarafından tahrir olunmuş..." İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956), IV. C., 1. ks., 328. s. dipnot: 4. Ayrıca, A. g. k., 328. s. daki 1 no. lu dipnot'la Ahmet Refik. *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı* (1553-1591) İkinci Basım (İstanbul, Maarif Vekâleti, 1935), 37. s. bkz.

¹³ Halit Ongan. *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili...* (Ankara, DTCF., 1958), XII. s.

siciller, “Osmanlı Devleti’nin sadece son 4-5 yüzyılları”¹⁴ nı kapsıyordu. Çeşitli nedenlerden kaynaklanan yıkım yüzünden “defterler arasında tarih itibariyle bir çok boşluk bulunduğu gibi, muahhar olanlar eskilere nisbetle daha çoktur¹⁵.” Buna karşın, ‘şer’iye sicilleri’nden, uzun sürede ve düzenli bir çalışma ile, geleneksel kütüphanelerimizin özellikle sayı ve dağılışı üzerine belli dönemlere ilişkin dökümler elde edilebileceği görüşündeyiz¹⁶. Ama, Tarih’e dayanak olabilecek belgelerde içerik ve süre bakımından ortaya çıkan boşluğun, araştırmacının Tarih alanına yardımcı bilimler ve bu arada ‘metin eleştirisi/Diplomatik’ yoluyla gerçeğe ulaşma olanağını büyük ölçüde kısıtladığı da ortadadır.

¹⁴ Ongan, V. s. Yukarıdaki toplamın, şer’iye sicilleri’nin müzelere aktarılışı sırasında kimi kurumlarca yanlışlıkla gönderilen “Nizamiye mahkemelerine ait ilâm ve zabıt defterleriyle eski Adliye Nezâreti’nden gönderilen tamimler, aynıyat ve harç defterleri, ilmühaber dosyaları, senet ve mukavele defterlerini” de kapsadığını, yalnız İstanbul Müftülüğü’ndeki defterlerin bu sayı içinde bulunmadığını yine Ongan (V, VI. s., dipnot: 2, 4)’dan öğreniyoruz. Müftülük Arşivi’ndeki 8866 defterin ilişkin oldukları mahkemelerle bugün buldukları müzelere göre dağılımı için, bkz.: Nazmi Sevgen, “Şer’i Mahkemelerin Sicil Hazinesi,” *Belgelerle Türk Tarihi* (44, 1971), 16-18. ss.

¹⁵ Ongan, *Anılan kitap*, VIII. s. Nitekim, Ankara’ya ilişkin 319 şer’iye sicilinde yer alan 151 vakfiyeden 141’i de 1583 (991 H.)’ten sonraki dönem olgularını yansıtıyordu. Bkz.: Halit Ongan, “Ankara Şer’iye Sicillerinde Kayıtlı Vakfiyeler,” *Vakıflar Dergisi* V (1962), 213-222. ss.

¹⁶ ‘Her türlü vakıf tesislerin kuruluş şart ve gayelerine göre işleyiş tarzlarını ve malî durumlarını gözden geçirerek yolsuzlukları meydana koymak için yapılmakta olan teftiş ve tescil işlerini hâvi’ Vakıf Tahrîr Defterleri de bu amaçla kullanılabilir. İstanbul evkafına ilişkin üç defterden birisi olup Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi’nin birlikte yayınladıkları ‘Tahrîr Defteri’ bunun canlı örneğidir. Bkz.: *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Târîhli* (İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970), 12, 132, 269, 395, 906, 975, 1035, 1137, 1186, 1220, 1417, 1681, 1701, 2004, 2025, 2492, 2515 sıra no. lu vakıflar. Öte yandan, “vasiyet, miras v. b. konularda kadı’nın bu işlerde ihtisas sahibi memuru olan kassâm’ın önünde, miras kalmış olan malların sayımı, . . . ve kıymetlerinin takdiri suretiyle hazırlanan” muhalledât listeleri’nin Kütüphanecilik Tarihimiz için taşıdığı önemi ayrıca vurgulamakta yarar bulduk. Barkan’ın konuyla ilgili araştırmasında: “Kadı sicilleri içinde dağınık halde ve bazı büyük şehirlerde (ayrı seriler teşkil edecek şekilde) müstakil defterler halinde tertip ve muhafaza edildiğini” belirttiği bu belgeler, kişi malî koleksiyon ya da kütüphanelerle bunların içeriğini saptama yönünden zengin bir kaynak niteliği gösterir. Örnekler: Ömer [Lütfi] Barkan, “Edirne Askerî Kassâm’ına Âit Tereke Defterleri (1545-1659),” *Türk Tarih Kurumu Belgeler* III (5-6, 1966), 1, 2, 28, 148, 260, 269, 313, 368, 373, 378, 380, 387-388, 395, 396, 407, 421, 429. s..

4) Kaynak zenginliği bir yerde tartışmasız onaylansa bile, resmî ya da kişisel arşiv¹⁷, kütüphane ve müzelerimizdeki belgelerin sınıflandırılmış dökümlerini veren bibliyografik araçların yokluğunu¹⁸, kaynaklardan yoğun ölçüde yararlanmayı önleyen en güçlü engel saymak yanlış olmaz. Bir başka araştırma nedeniyle de belirlendiği gibi, “anılan kurumlardaki materyalin basılı kataloglarının az ya da hiç olmayışından ötürü,” araştırmacılar, bilimsel çalışmalarında gerekli belgelerin tümünden yararlanamamakta; “belge azlığının değil bibliyografik kontrol yetersizliğinin güçlükleriyle uğraşmak zorunda”¹⁹ kalmaktadır. Kaldı ki, çalışmanın niteliğini, “toplu katalog, bibliyografya ve indekslerin yetersizliği yüzünden” aranan belgeleri bulmada karşılaşılan zorluk ölçüsünde, araştırmacının çoğu kez yöneteceği kütüphane, müze ya da arşivde konuyla ilgili belgelerin varlığını önceden saptama olanağı bulamayışı da etkiler. Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamına mal olmuş olay, kuruluş ve kişileri, sık sık, bağlı olduğu dönem ve ortamın koşullarından sıyrıp bugünkü davranış ve değer ölçüleri içinde inceleme yanlılığına düşülmesinde, sezgi - kavrayış eksikliği ile birlikte, büyük olasılıkla, özgün kaynaklara yeterince ulaşma olanağı bulamayışın da payı vardır. Öyleyse, Kütüphanecilik Tarihimiz ile ilgili belgelerden güvenle ve çabuk yararlanılabilmesi, özgün kaynak niteliğindeki ‘şer’iye sicilleri; vakfiyeler; üstünde ‘vakıf kaydı’, ‘kütüphane (yer yer vakıf) mührü’, ‘temellük kitâbesi’ ya da kütüphanenin denetimine ilişkin ‘tescil yazı ve mühürleri’ taşıyan kitap v. b. ile ‘lâyıha, takrir, rapor, talimatname, nizamname ve kanunlar’ başta olmak üzere, oldukça çeşitli ve o öl-

¹⁷ Osmanlı Arşivi’nin kapsamı ile bugün karşı karşıya bulunduğu sorunlar kn.: Turgut Işıksal, “Arşivlerimizin Durumu ve Problemleri,” *Türk Kültürü* (119, 1972), 36-47; Feyyaz Gürkan, “Millî Eğitim Bakanlığı Arşivleri,” *Türk Kültürü* (41, 1966), 446-452. ss. bkz. Kütüphaneciliğimize ilişkin kaynakların toplandığı kişisel koleksiyonlara ise, A. Süheyl Ünver’in oluşturduğu arşivle Muallim M. Cevdet İnanç’ın derleyip İstanbul Belediye Kütüphanesi’ne bağışladığı belgeler örnek verilebilir. Bunlardan, şimdi İ. Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Ünver Arşivi’nde yer alan Kâmil Kepecioğlu Defteri ile Şeyhülislâm İsmet Bey - Zâde Ârif Hikmet Bey’in İ. Ü. Merkez Kütüphanesi İbnül Emin Mahmud Kemâl İnal Kısmı (no.: 2466, 2475)’ndaki notları Balkanlar, Muallim Cevdet’in belge ve kayıtları İstanbul’da kurulmuş vakıf kütüphaneler üzerine bilgiyi içerir.

¹⁸ Osman Ersoy, “Şer’iye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru,” *A. Ü. DTCF. Dergisi* XXI (3-4, 1963), 33. s..

¹⁹ Ersoy, *Anılan yer*.

çüde dağınmk diğr belgelerin seçimi, sınıflanması ve gerektiğinde metin eleştirisine gidilip değrlendirilmesini öngörür. Buna dayanarak, Kütüphaneciliğimizin varlığını çoktandır gereksindiğı *Bilimsel Araştırma Planlaması* yapılırken, süre ve küme çalışması isteyen *Belge İncelemeleri*'ne öncelik tanınması gerektiğini kesinlikle söylemeliyiz.